

Ք Ն Ն Ա Կ Ա Ն

ՄՈՎԱՄԻՍԻ ԽՈՐԵՆԱՅԻՈՑ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ

ՈՒՂԱԳՐԵԱԼ ԵՒ ԵԱՆՕԹԱԲԱՆԵԱԼ

(Ըարունակութիւն. Խ. Բ. 83)

*Res ardua est vetustis novitate
dare, novis auctoritatem,
... obscuris lucem, ... dubiis
fidem.*

Plinius.

(Գործ դժուարին է վաղեմաց տալ
նորութիւն, նորաց խորութիւն, ...
նեմաց լոյս, ... տարակուսելից տալ
գործիւն, Պլինիոս) :

Տող Ե. — Տպագիրն (Ըստ գրչագրաց) ունի « շնորհացն », ուր
շարժեալ շիմորոշ քոչոյ անշարժութիւն, ինչպէս տեսանք ԳԹ
սողին վր, որ գրչաց է. զի նախընթաց անականն ունի զխորհոր
ն, որ Ենթակայ գաղափարին Վասնանորութիւնը և մեծութիւ
նը յայտնելու համար է. կրկնելն զայն աննեղաշարժութեմ և
շանդաղութեմ ի զստ, որ խորենեան արագընթաց գրիչը կըն
կրկնէ, Վրիպակ Ենթադրութիւն վը ընել կուտայ որ անմիջապէս որ
յարաբերական վը պիտի յաջորդէ : — Իսկ մեզ բաւական համա
րութ անգամ մի ըսել աստի՛ն որ այդ տառին խանգարեալ
և անխման գործածութիւնք որ յաճախ կը տեսնաին մեր հնա
գոյն իսկ նախնեաց գրաւածոց վր, (Բայց յոմանց թերեւս, որոց

սրբելի են զեղծ արորժակից ամենագլխի յորդաբանութիւնք), յե-
 ժառ մասամբ անմտադիր գրչաց զեղծմունք են ի նեղագիրս սպար-
 դեալ. յայտնի կ'ըլլայ այս երբ գրչագիր ընդ գրչագրի բարձրա-
 տեմբ, ուր յառախարհաց պարբերութիւնք այդ ն տառին վրայ
 են: ԽժԲԺՈՒԹԻՆ չերեւի մեր այս մանրախոյզ գիտողութիւնք. քա-
 նի՝ ծանր վիճեր յուշուած են այդ մանրիկ մասնիկաց պատճառաւ,
 տեղեակ են նախնեաց մատենագրութեանց պարապողք: Սոսանալու
 չեմք որ լեզուակած և քերականական տարերք, որք իմաստ մը բա-
 ցայայտութիւն և ազգութիւն տալու համար ստեղծուած են,
 իրենց պաշտօնին դէմ կ'ը թերանան, և քոխանակ պայծառու-
 րեան, մթութիւն կուտան, երբ յանդէպս գործածութիւն: Մեր
 ընտրելագոյն մատենագիրք, հմուտք լեզուին քան զլեռնագոյնոյն,
 շատ զգոյշ են յայդմ մասին: Ինչպէս Սուրբ Գիրք, և ի նմա
 յիշեմք ի մասնաւորի իմաստութեան գիրքը, որ վերացեալ գա-
 շափարօք հիւսեալ գրութեանք մը ըլլալովն, դուռ ուրեք և քիչ
 կարեւոր պահուն կ'ը գործածէ այդ մանրիկները:

Տող 8-9. — «Յառաջ քան զմարմնոյդ՝ զհոգւոյդ ընկալեալ
 զճանօթութիւն» ըսել հարկ չեմ տեսներ թէ այսու բանին յայտ
 կ'ըլլայ այն կարեւոր և մեզ ի յուշի պահելի պարագայն որ Սա-
 հակ և Խորենացի զիրար տեսած չէին և թէ իրարմբ բացակայ
 գտնուած՝ նեղանալեալ գործոյն վրայ թըլծով կ'ը խորհրդակցէին
 մինչև Թատմագրութեանս իսկ վերջը, զի վերջին գլխոց միոյն մը
 ալ կ'ը տեսնեմք (Գ, կէ) որ դեռ իւրեւ առ հեռաւոր քիչ կ'ը խո-
 սի Թատմագիրն, և նորա ստիպմանց դէմ զիւր ճերութիւնն և
 հիւանդութիւն և անպարապութիւնն ի թարգմանութեանց

կը յիշեցունէ, պատմութեան խաբէին խոտորելով:— Ուստի այս
Բովանդակի պարագայք անընդունելի չ'ընեն Գրեգորի Սարկա-
ւազապետի (առ Ռուսիներէ ոմն, ինչպէս կը խաբոնի) ըսելն
խորեհեան Բացատրութեամբ մը թէ խորեհացի «ալոյլ քարտո-
ղար» եղած էր Սահակայ (Ներսէս. Ի Գր. լուս), ապա թէ ոչ
ըսելու եմք որ Սարկաւազապետը զատ ընդարձակ մտք չը
հասկանայ քարտողարութեան գործը:

Տող 9-10. — «Որ եւ սիրելի^{*)} իմոց ախորժակացս է, առաւել
եւս սովորութեանցս.» Պատմագիրս այսոս բանիւք կը յայտա-
բարէ մեզ որ իւր մատենագրական աղիւստութեանց մէջ նաեւ
պատմական ուսմամբք կը պարապէր: Իւր բանից անկեղծութեան
անմիջական ապացոյցն՝ նոյն իսկ Սահակայ Բագրատունոյ առ-
նա դիմելն է իւր փափագած պատմութեանը համար, ա-
ռանց իսկ զնա անձամբ ճանչնալու: Այս պարագայն հաւանա-
կան կ'երեւցունէ մեզ որ Սահակ լուս առած էր թէ մատենա-
յած Ժերոնիմոյն ձեռքն անցած էր Մարիբաս անուն Ա-
սորոյ մը գիրք: Եւ գուցէ իսկ առ այս հ'ակնարկէ խորեհաց-
ոյն զանձն ջատագովելն յաջորդ գլխոյն մէջ թէ առ ինչ
յոռնական աղբերց պիտի դիմէ, ուղղելու համար Սահա-
կայ Գաղափարը թէ Ասորի մատենիւք պիտի գոհանայ յիշեալ
մը եւս դիտելի է որ Ա, Ե գլխոյն մէջ կը յիշէ զոմն «ուղմա-
գոյն և ընթերցասէր Ասորի» առանց անունը տալու, իբրեւ
ճանօթ իւր Մեկենասին:

*) Յէջ 86 վիմագրողին աղբէն վերկած է այդ «սիրելի» բառը:

Բայց հանդերձ այսու մեր հաւանականացոյն և մեր շահաւէտագոյն եւթադրոս-թիւն մը կը գողնալէ մէկ թէ ինչն՝ Սահակ կը զիջէր առ մեր ճերմակներէն: Այն է թէ խորենացի ժողովրդական համբաւ ստացած էր իբրեւ պատմաբան և պատմագիտ: Բայց այս համբաւը, որ չէր նշմար ձրի ըլլալ, իւր Թարգմանական աղիատութեամբն անշուշտ հաշտուած էր, և ոչ թէ ինքնագիր հեղինակութեամբ¹⁾: Բանդի իւր հնագոյն յորջորջանաց անուանքն եղած են՝ «Փիլիսոփոս» ըստ Պաշար Փարպեցւոյ (Թուղթ առ Վահան), զի և ոչ զայս պատմութեան գիրքն տեսած էր, և իմով ըստ Յովհաննու Իմաստասիրի «Սեփն իմաստասիրաց և հաշտեալ ընդ տիեզերս»²⁾, ի կարգի ելնոյս և ընկերացն («Ըստ նոցանէ և ոչ հետի ի նոցանէ»), զնա «արուեստաւոր Թարգմանիչ» կ'անուանէ (Ճառ ընդ Ե. Երևանի):

Թիւ կային իրաք խորենացւոյ բազմազան Թարգմանութեանց մէջ նաեւ պատմականք, չիք տարակոյս: Նախ և առաջ փութամբ ըսեալու որ այդ Թարգմանութեանց մին է՝ նա ինքն այժմեան խորենեան վէճին մէջ վառ ջլատին աւելի աղմուկ յարուցանող մատենան «Փոքր Սոփրատ» անուանեալ. անշուշտ տարբրիակ կարծիք մը պիտի երեւի բազմաց, բայց զայսմանէ առանձինն պիտի չառեմք:

1) Հախառակ օրինակ չեմ տրին մեր Թուղթի պատմաբան Նոյնի տիմանց մակագրեալ գրութիւնք, որ կեղծեալ են յետագոյն դարու: յառնան խորենացւոյն հրատարակեալ Բայց զայսմանէ քարտեալ պիտի խորեմ ընդ հոս:

2) «Տիեզերահաշտեալ» ըստ Թովմայի Արծրունւոյ:

Բաց աստի, որչափ կարելի է մեզ Գողգեթէ, խորեմացոյ պատմական ջբաղմանց և Թարգմանութեանց Գլխաւոր առարկայ եղած են վկայաբանականքը: Յայտնի է ժամանակին ոգին, և իւր իսկ եկեղեցական վիճակ: Արդէն իւր սոյն այս Պատմութեան մէջ տեղ մը յայտնի կը տեղեկացունէ (Բ, 45) որ իւր պատմութեան իբր աղէ-Եւ-բ պիտի ծառայեն այն վկայաբանական մատենն, որ յանուն փերմելիանու իւր ձեռքէ անցած էր, Թէպիտ և կը խոստովանի իմ թէ առ հարկէ և շփամակութեամբ, յայտնի տեսնելով ի նոսա խառնախօսութիւն և անուանց և ժամանակաց անձըրութիւն: Ի կարգի այս աղխատութեանց եղած է վկայաբանութիւնքն Սուքիասեանց և Ոսկեանց զաւանայից, որ հրատարակուած ի Սոփիոս Հայն-իւն, Հտ. ԺԹ¹⁾:

Թիէ այդ պարագանց մէջ կը հաւաքելու միանգամայն հըմտութիւններ, վերաբերեալ երբէ՛ ազգային և երբէ՛ արտաքին պատմութեան, յայտնի կ'ըլլայ մեզ ճախ այն առատ յիշատակութիւններէն օտար պատմիչաց անուանց, Գլխաւորապէս յաւանականաց զորս իւր Պատմութեան անձուկ սահմանին մէջ կ'ընէ խորեմացի, պատրաստ գտնուելով անակնկալ պարագային, որ իւր առջին եղած էր յանկարծ Բաղրատունոյ մը առաջարկութեամբ:

Արտաքին պատմիչաց անուանց մէջ ի՞նչ գտնուին և այնպիսիք, որք ցարդ անյայտ մնացած, կարի օգտաւէտք են արդի գիտնոց

1) Ոմանք ի Բաւասիբաց կը համարին թէ խորեմացոյ պատմական Թարգմանութեանց մէջ շատելի են վաթ և կէտիւնդէն և Եւսեբիոսի փրոնիլոնն. Բայց մէջ ցարդ շեռ համոզուած լինք այդ կարծեաց: լեզուական շարժմը, որ մեզ միայն առաջնորդած պիտի լինի այդ խորոնց մէջ, ցորչաւի ուրիշ պատմական հաւաստիք կը պահանջէ, չէմք տեսներ բնաւ նմանութիւն այդ Գրութեանց և խորեմեան անխափածելի գրութեանց մէջ:

անգամ: Թի այդ պատմւոց բնագիրք ևս ուղղակի իւր ընթերցմանց նիւթք եղած է՝ թէ ոչ, այդ մեր խորհրդածութեանց համար երկրորդական խնդիր է. շատ է տեսնել որ հմուտ էր այդ պատմւոց և կամ անոնց աղբերացը, յորոց զայնս ինքնազէր կամ ինչպէս, և յարգ իւտար, իբր գիծ լուրջ ընթերցատէր:

Ինչպէս արտաքին պատմութեանց և պատմւոց, զնոյն ըրած է և ազգայնոցն համար: Թի ազգային պատմիչք և գոհացուցիչ աղբերք ինքնապէս, իւր պատմութեան՝ յառաջաբանական պատասխանոյն մըլ ցառով և գրեթէ զայրացմամբ իսկ ինչ յայտնէ առ իւր Մեկեան, իերպիւ իմ շուարեալ ձեռնարկութեան մը առջև յոր հրահրուած էր, և զոր խղճի մտք ինքէր կատարել. այդ ևս իւր հմտութեան անպացոյց մի է: Համայն և այնպէս այդ երաշտ սահմանաց մըլ քաղած ամբարած էր ինչ որ նմա կարելի էր հաւաքել, այնպէս որ, ինչպէս պիտի տեսնեմք, անդէս իսկ ի սղբանէ գործոյն, եւս ստիպուած էր մասն առ մասն զլուրդրածն հետզհետէ յղել առ իւր անհամբեր խնդրողն, զանց չընէր մերժ ընդ մերժ ըստ դիպել պատեհին ապագայ պատմութիւնէր հանձնառ իսկ յիշատակել: Օրինակի յաղագս, Ա գրոց մըլ ինչ յիշատակէ զվարած պատանին և կամ զճրուանդ, և, որոց իտպէս յետոյ ըստ կարգին պիտի ընէ Բ գրոց մըլ, — պարագայ մը որ ինչ ցուցնէ թէ ինչպէս ընդելացած և իւրացուցած էր զիւր պատմութիւն, և ոչ թէ, որպէս ուղեցին անմիջ կարծել, այնպէս ինչ հիստէր զիւր պատմութեան, ինչպէս վիպագիր մը (romancier) ինչ հիւսի, յատակագրած մը դնելով կամ ոչ, առանց հան-

Խառ իւր Գրեւիբը Գրեւալու որդի, Էւսեփայ իւր հանդիս Գրիլը,
և իւր ստեղծիչ իւր հիւսիս հետ զհետի վեպեր, արհածներ, տե-
սարաններ, ինչ որ իւր շրջակայից խմբոյն ազդեցութիւնը
իւր երեւակայութեանը վրայ իւր ներգործեն. զի տարբեր պատ-
իւր չեն հերկայացուներ մեզ մեր արդի քննադատներէն ոմանք,
երբ մեր պատմիչն այնպիսի յատկութիւններ ի՛նչնայեն և մակդի-
ւեր իւր նուիրեն, որ այդ խօսքերը կրող իսկ թղթոյն պատիւ չեն բերեր:

Համարուտ ոչստ տեսութեամբս, որոց մէջ կարծեմ, ոչ երեւակայա-
կան և ոչ չափազանցեալ ժնթարդութիւնք կան, ստոյգ ի՛նչայ ուրեմն
մեր Զեռունայն իւր անձին համար ընծայած վիպութիւնը թե
արդարեւ պատմականօք և զբաղիւն և աղիստասիրելն «սիրելի
էր իւր ախորժակացը, նա մանաւանդ սովորութեանցը»: Սակայն
արդար լինելու համար արժան է խօստովանել մեզ այժմէն, որ
զիւր այդ զբաղումը է Գործ իւր Գնիւր, ոչ իւրեւ արտեստ,
այլ պատահական ընթերցմամբք և Թարգմանութեամբք, և
էր արդարեւ, ըստ իւր իսկ բացատրութեան կերպ մը ձեռն,
աւելի «սիրող» (amateur), աւելի պատմաւոր, քան թէ լրջօրէն
դաստիարակեալ և կրթեալ «պատմագիտ իմ պատմագիր»:
Իւր ձեռքը յաճած պատմական մատենք՝ որոց որչափ առիթք
իւր ներքին իրեն հանդիպիլ աղիստահի մը մէջ, ինչպիսի էր
Հայաստան, որ է բացեայ հեռի և մեկուսի իւր Գտնուէր
Գրեւալան կեդրոններէ և մանաւանդ մատենադարաններէ,
ոչ այլ ինչ էին, ինչպիսի տեսանք, Բայց սրբոց վկայաբանու-
թիւնք, իւր բարեպաղտ եկեղեցականի մը յանկադոյն, և

կամ ժամանակին ժողովրդեան ոգւոյն ակործանգոյն ընթերցումը,
 և յարտաքին պատմութեանց ալ զժբաղդաբար այնպիսի հե-
 ղինակութիւնք, որ անկեալ դարու, ինչպէս էր իւրն, ծնունդ
 դրք էին, ջանգեալ մէի կողմանէ հրաշալեօք և առասպելա-
 բանութեամբք, և միւս կողմանէ՝ տգիտ հմտութեամբք լի և
 խառնաշփոթ ժամանակագրութեամբ, անուանց և իրաց ընդ-
 իրեարս շփոթմամբք, շատ անգամ ի յիշողութենէ հաւաքեալ
 և կամ յանհաւատարիմ վիպից, առանց բանաւոր քննութեան
 և հղադատութեան. բաւական է առ այդ ի միտս բերել
 այդ դարուց նոյն իսկ յոյն և լատին պատմիչները, յորս առ-
 փառք ոմանք կը գտնուին որ դարուն այդ համաճարակ հի-
 ւանդութենէն բռնուած չըլլան: Եւ կրկին զժբաղդութիւն
 կամ անկումն, որ ժամանակին ժողովուրդն ալ, մինչ նաև բա-
 նասէրք կարծես աւելի յարգ և սէր կ'ընծայէին այդ առ-
 սասպելաբան և ստորին հեղինակութեանց, — ինչպէս եղած
 է ժամանակ մը նաև յԵւրոպա ի միջին դարս, — քան թէ
 լուրջ և բարձր մատենագրութեանց: Կը սիրէին աւելի մեծին
 Աղեքսանդրի վարքը Ստոյն կալիսթենեայ էջերուն վրայ ընթե-
 նով և զայնս ընդօրինակել, քան թէ Խղմարիտ կալիսթենեայ,
 որուն գործը բալորովին անհետ եղած է այժմ: Այդ ցաւա-
 լի հոսանաց մատենալ կ'ընթանար և մերս խորեանացի, ինչպէս
 և մերքս առհասարակ, թիւ կորովի «արուեստաւոր թարգմա-
 նիչք», և կարծես զայդ բանի ակամայ միման և ինքն իրազեաց,
 կը հառաչէ Ծոբական դառնութեամբ, «Միթէ մատենն մերձ
 կայցէ՞ր ինձ», (Ա, Գ), և կամ ընտիր պատմաց տեմնչիւ, զորս

Գիտէ ջանազանել յայնց զորս ի ձեռին ունէր, թէ քնան ոչ մատենագրութիւնքն Դիոդորի» . (Գ, ա) :

Վերջապէս մերս խորհեացի թէեւ պատմական գիտութեան քննարկ հմտութեանց և պայմանաց միջ թերի և անուսուսն, — թէեւ տեղ մը կը չգտնուի, իբր իւր անձնագան պատուոյն արատ, մերժել ջան յիշագ, — սակայն և այնպէս իւր այս իւր մատենական միջ կը փայլեցունէ ջարմանալի կերպիւ բնատուր յարմարութեան և այնպիսի իսկ ձիւղեր, որ ամենաբարձր պատմագրի մը յատուկ են : Ընեմք իւր տեղ տեղ յայտնած ամենուղիղ դատաստանները և գործադրութիւնները, ճոյն իսկ պատմական արուեստին վերաբերեալ . բաւական ըլլայ միջ առ այժմ ի խորհրդածութեան առնուլ իւր պատմական ոճն և ընթացք . զի ոչ միայն, հանդերձ իւր լրիպակօքն, տրամաբան է, գեղեցիկս կ'աղիւսղիւի ընդ իրեարս քիչս ընդ թիպաց, այլ և իւր լեզուական կատարեալ և առատ հմտութեամբն նպաստեալ, ջարմանալի ճարտարութեամբ գիտէ դէպք մը ըստ կամ ընդարձակել, և որ դժուարագոյնն է՝ ըստ կամ և սեղմել առանց բնաւ պատմելեաց յատկութիւնը, առանց մանր պարագաներն անգամ յաջաց վրիպեցունելու, մանրանկար մը ներկայացունելով պօնելի իւր փառքի գլուխներուն միջ ամենայն ճղութեամբ և գեղեցկութեամբ և զատվուուն կենդանութեամբ . շատ է կարգալ իւր Զիրաւեան պատերազմն գլուխը, ուր կարծես նկար մըն է կը բանայ, արագ արագ կ'արղաւի, մանր գեղեցիկ գոյներով ամեն

(1) « Բայց մի՞ դժ աստանօր անուսուսն զմեզ համարեալ բաժնասիցի իբր ջանվարեալ ոմանս և զտգիտս » . Ա. Բ. :

պարագաները ի՞նչ պատկերացումն է հարծես ընթերցողին
 աչաց չճիտ փայլակ մը փայլատակեցունելով, հանցնի յառաջ:
 Բայց զի ներքին չէ մեզ յերկարել այլ ևս, թէև ամբառք են յեր-
 կարելիքն, շատանամք իբրև Զղմարիտ և Բատարեալ պատմու-
 գրի բնատուր հանճարոյ և ընտրողութեան նշան յիշեցունել
 լոյ, որ իբր աղբիւր ազգային պատմութեան՝ Դիմա՛ծ է ազգային
 երգերու և աւանդութեանց, առանց բնա օրինակ ունենալու
 իւր առջև, և որով եւրոպէ հազիւ այս դարուս մէջ արթնա-
 ցաւ քանոնց ալ կարեւորութիւն տալու: Ինչպէս Գրիմ (Grimm)
 եղբարք գերմանական ազգային երգերն հաւաքելով հրատա-
 րակեցին. և գիտե՛նք թէ այստեալ հնագոյն երգոց մէջ աներկ-
 Բայելի Գոհարներ կան մեր ազգային պատմութեան վերաբերեալ:
 — Կենիք Բանիցս ուրեմն խորենացի այնքան բնատուր պարտա՛կ
 ունեցած է իրօք պատմութեան և միանգամայն հանճար, որ զիւր
 այս անարուեստ (ներսի մեզ զայս համարձակ ըսել, և այն ի
 պատիւ մեծի Ստեփնագրին) Պատմութեան գիրքը ընթեռնելով
 ցաւ ի՞նչ զգամք թէ առ ի՞նչ այդ հանճարը լաւագոյն պարա-
 գայից մէջ գտնուած չէ, և կամ լաւագոյն դարու չէ Վի-
 Ճակեալ, ինչպէս ինքն իսկ կ'ըզմայր, զիւր մեծ ներքին ոգին
 չանհնարով կամ զգալով, — թէպէտ և ոչ է կամ Ը և կամ
 մինչև ժոյ դարուց, ինչպէս արդի կարի Գործունեութեան
 ցուցընող Բնադատներ զինքը կ'ուզեն պատրել, առ որս կ'ար-
 Ժէ ճայնել. ի պէն և անդր է Կրեմո, և դառնալ ճայնակ-
 ցիւ մեր ծերունոյն յազորդ Բանից, որ «գովել զքեզ արժան
 է» կ'ըսէ առ իւր Մեկենասն, որ պատճառ եղաւ Գէթ Իբր

անընդելի յիշատակ դոյզն նշմար մէ թողլոյ մեզ ծղանաւոր
հանձարներէն միոյն, զորս ծնոյց մեզ մեր դարն ոսկի :

Տող 13. — «Եթէ վասն բանին եմք, որպէս ասի, պատկեր Աստու-
ծոյ»։ Վիպաութեան բերրասած խօսքի մէ ճիւղնի բանս. բայց ուստի
է այդ խոսքով : Եթէ կայ ըստած այդու իմաստիւ խօսք մէ, Ս. Գրոց
բանն է թէ «Արար Աճ զմարդն ի պատկեր իւր» (Ծննդ. Ա, 27), և իրեք
յայն կ'ուզէ անմարկել պատմիչն : Բայց այդ վիպաութեան մեզ բնաւ
յիշատակութիւն չկայ «վասն բանին» իմաստին, որ խորենացոյն մեզ
նախն յաւելուածն է, որով ըսել կ'ուզէ թէ այդ աստուածային
նմանողութիւնը նիւթական լի, այլ հոգեկան. մեր հոգւոյ եւ-
թեանն և նորա գլխաւոր բարեմասնութեանն, որ է «Բանահանու-
թիւն» կամ «Բան» կոչուածը, կը նմանիմք Աստուծոյ. և ջայս «Բանն»,
իբր կայ կ'ուզէ շնել յետոյ ընդ Բագրատունոյն ուսումնասիրութեան
և ընդ աստուածային կերպարանսն⁽¹⁾ : Ուրեմն բուն վիպաութեան խօսքը
յայս էր վերածուի պարզապէս, թէ «Եմք պատկեր Աստուծոյ»։ Արդ-
եթե իւր այս մտի ճիւղն կը մտնէ խորենեան ասացուածը, ինքնին

(1) խորենացի «վասն բանին» մեկնութիւնը աւելցունելու թերեւս այլ պատ-
ճառ մէ ևս ունիւր : Զերմ և բաւական կառուս խորիւր մէ յուզուած էր
Որոգիւնեան վեհին մէջ, յորում Եփրատի թեքայիւրեան ճգնաւորք,
բաւական միամիտք, թիւր իմանալով Որոգիւնեան խօսքերը, ինչպէս նաև
Ս. Գրոց, որ Աստուծոյ իբրև մարդ խօսել և Գործել կուտայ, զմարդոյ
ընդ Աստուծոյ կերպարանակցութիւնը ըստ նիւթականին կ'առնուին, —
Քաղաքիւր մէ որ իրենց ճգնաւորական ժողովալութեանց և խիստ պա-
հեղոյութեանց յարմար կուգար, իբր թէ այդ զրկմամբ աւելի նման
կերպ մերձաւորութիւն մէ կ'ունենային իրենց նախապին : «Մարդակերպ
կան» անուն տրուեցաւ այս ճիւղ աստուածաբանող խմբին, որք ոչ այնչափ
զմարդ Աստուծոյ, որչափ զԱստուած մարդոյ նմանել կուտային : Անձա-
նօթ լիւր խորենացոյ այս տեսութիւն, և ոչ ալ հնացեալ. իւրոյ դարուն
եմն կ'ըսէ ճիշդ պիղքները կը կատարուի այս վեճը յԱզգասնդրիւ և
ի կոստանդնուպոլիս Յովհան Ոսկեբերանի խմանալով : խորենեան մեկն-
ութեանն նաև յԱզգասնդրիւր կը հանդիպիմք ընդարձակագոյն ձևով (էջ
198 — 202) :

կարծեմ իշայտ հուգայ որ այսպիսի վառական, մեկուսի և իբր առած
 ի վեր բերուած խօսքի վեր ներելի է Եմք Կարեւոր Բայը Թողուլ և նորա
 տեղ մեք կարդալ, ինչպէս ին հրամայեմ Գրչագրիք, անուշընդի հա-
 շացունելով խօսքը, և զայն համարիլ իբր խորեմացւոյն հարազատ
 Գրուածը. — նա որ գիշ մը Եմքը, ուր որոյն զեղջման ձևը կարելի էր մար-
 մարապէս Գործածուիլ, ըսած է. « Զի Թեպետեա ածու փոքր Եմք (Ա,
 Գ), Ուրեմն զայս վրիպակն ևս համարելու Եմք, ըստ ծախորդին (տես տող
 4), անոնք կարգէն, զոր տողորեալ վրիպակ ինչեցիմք, այսինքն հասարակ
 ամեն Գրչագրաց. քանզի ոչ տպագրին (վենետիկեանն ի 1865) այլնմեր
 ցուած ին նշանակի առ տեղեան, և ոչ ցարդ հրատարակեալ Բաղդասար
 Թիւմբ, և ոչ իսկ լատինականն ին նշանակեն որ փոխանակ մեք ի Եմք
 Գրուած ըլլայ: — Սակայն կարելի է այլապիսի ևս ուղղել ընթերցուածք.
 Թողուլ մեքը իւր տեղն, և Եմք բայն աւելցունել, իբր ընդօրինակորնե-
 ընն մոռցուած, որով և կարգաւ այսպէս. « Զի եմք վասն բանին մեք,
 որպէս ասի, Եմք պատկեր Աստուծոյ»: Այս ևս հաւանական է և ընդու-
 նելի ուղղութիւն, քայց մեր տեսութիւնը մանաւանդ նպատմք Գրչա-
 գրաց անփոփոխ ին մնայ. նախ թէ Եմք մը կարեւոր է, և երկրորդ թէ տո-
 րորեալ վրիպակ մը կայ ի տեղ-ողջ այս կամ այն ձևով:

Այժմ ին մնայ մեզ ուրիշ խնդրոյ անցնիլ, — « վասն բանին և ընթերցու-
 ծոյն քննութեանը, զոր ունի այսպէս տպագրին ըստ ընդհանուր Գրչա-
 գրաց մեզ Ժանթօրց, հակառակ լատինականն Գրչագրին, որ անկախ այ-
 լոց, « ըստ բանին » ին գրէ: Ծարակոյս չկայ որ երկու ընթերցուածք ևս
 ինչանն ընդունելի համարուիլ. վասն ընթերցուածը իւր Ժանթօր օրի-
 նաւոր Դրիցը համար յորում ին գտնուի, և ըստ ընթերցուածը իբր
 զարտուղութիւն իւր սովորականէն (որ է առ սեռական հոլովով նշանակել

հոգեւոր, գրչ. *debon, d'aparis, Թրք. Գէ-է*), տալով նմա վասն, ի
դատաւանոս, համար ճշմանակութեանը, որ և այս օտար չէ խորեանեան
 լեզուէն. զի Թեւ յոյժ ցանցաւ քան զմիւս սովորականն, բայց Գոր-
 ձաճաճ է քանի որ տեղ միայն, որ էն առաջիկայէ. — «Ասէն ջերու-
 անդայ ըստ հմայից (այս է՝ հմայուած ըլլալուն պատճառաւ) դրժ-
 նեայ Գորով ական հայեցուածով» (Բ, ԽԲ)։ — «Սիրեմ կոչել այսպէս ըստ
 քաղութեան, հայի, Արամ, Յիգրան» (Ա, ԼԱ)։ այսինքն՝ ինչ որ սիրեմ իրենց
 քաղութեանը կամ իրենց քաղ (ընկեր)ն պատճառաւ ԲԾ։ — «Քանզի և
 վերջին նրոնադոս և Տիգրան ի սոցանէ՝ ըստ յուսոյ (այս է՝ իրենց ակն
 կալութեանը համար կամ ակնկալութեամբ որ) կոչեցեալ ասեմ» (Ա,
 ԽԲ)։ ինչպէս ուրիշ տեղ մ'ալ համեմատս Կերպիւր ըսած է. «Սամսոն
 անուն կոչեցեալ, որպէս սովորութիւն է Հրէից ըստ յուսոյ ջնախեանց
 կոչել անուան» (Բ, ԺԷ)։ — «Եւ ի նաւալիդն ինչեւ ըստ խտաղունչ օդոյ
 նմերայնոյն՝ ընկեցեալ ի կզբի ինչ» (Գ, Լ)։

Արդ այս երկու գրեթէ հաւասարապէս ընդունելի ընթերցումաց
 վրայ մեր տարախոսեալ մտաց ընտրութեանը ընելու միակ ճանապարհն ինչ
 մնայ՝ լաճերոնեան կոչուած Գրչագրին բնութիւնը, այս է ըսել՝ արեւել
 քննել. քանզի ինչորիւն այս է՝ որ ըստ մեր կարծեաց և համոզման, — ինչպէս
 ի մեր Յառաջաբանութեան ակնարկեցինք համեմատութիւն, և զայն ներկայ
 աղիւստութեամբս հետընկեալ աւելի պիտի լուսաբանեմք, յոսամ՝ և
 հաստատեմք, — խորեանեան բոլոր Գրչագրիւք առ հասարակ ի միոյ սկզբ
 նագիր օրինակէ մը սերած են, և թէ՛ միայն ընդօրինակողը զգուարեմք
 Գրութեան մը հանդիպելով, (զպատճառն անդ ծանուցած եմք), շատ
 և մեծամեծ աղաւաղմունս մոծած է իւր Գրութեան մէջ, հանաւանդ
 այն տեղերը, որ պատմական չլլալով, զիւրութիւն չեն տուած գոնէ

գուշափորէն հարազատ բառը հանել. և այդ աղաւաղմունքը ընդ բռնաբարի գրչագրաց սերունդն ապահանած են, ինչպէս ինքնանկատարաբար, զմոռանալով ըսել որ այդ ապահանութեանց վրայ իւրաքանչիւր գրիչ նորս աւելցուցած է աւելի քան պահանջ ըստ սովորական օրինաց: Բայց ինչպէս տեղեակ են գիտունք, և մեք ալ պիտի տեսնեմք հետզհետէ, այս գրչագրաց կարգին մէջ՝ լամբրոնեան ըստած օրինակը, համեմատելով ընդ այլոց, շատ տեղ քան զնոսա լաւագոյն և նախադասելի ընթերցումներ կուտայ: Այս բացառիկ երևութիւն երկու մեկնութիւն կաւոյն էմք՝ տալ. կամ այն է որ խորենեան բնագրին վրայ երկրորդ և աւելի արթուն և հմուտ ընդօրինակող մը եղած է, յորմէ սերած է այդ գրչագրի, և կամ այդ՝ լամբրոնեան կ'ըսեմ՝ օրինակին տէրը, ուղղագրութիւններ ըրած է իւր խորհրդածութեամբքն և ուղղորդի դիտողութեամբ: Առաջին ենթադրութիւնն կրնայ իւր դէմ ջայս գլխաւոր առարկութիւնը ըսել, որ իւր ծախագրի օրինակն անտարակոյս դարերու հնութիւն ունենալով, պէտք էր իւր ընթերցման համահայն գտնուելն ուրիշ գրչագրիներ ևս, զոր չեմք տեսներ, և եղածն ոչ լիով համահայն, և ժամանակօք ոչ շատ հին. որ կրնայ մեզ կասկածել տալ, որ իրմէ հանուած ըլլան: Երկրորդ՝ ինչպէս մեկնելու է այն երևոյթը որ տագնաւ կոչուած վրայագոյք ինքն լամբրոնեանն ևս արտացեալ է մի և նոյն ձեռք: — Եթէ փոքր ինչ այտօքն իսկ կասկածուի եմ որ երկրորդ ենթադրութիւնը չշմարտագոյն ըլլայ, այն է պատճառն որ ուրեք ուրեք իւր յատուկ ընթերցումաց մէջ կան այնպիսիք, որ թիւ հասկացողութեմէ եղած ուղղագրութիւնք կ'երևին: Ահա այդոց կարգէն ինչ կասկածիմ թէ ըլլայ նոյն իսկ այն ընթերցումն որոյ վերայ է խօսքերնս. այսինքն՝ ըստ բանից ընթերցումն. քանզի այդ խօսքով կրնայ ոչ բանականութիւն:

այլ առարկած, խօսք (ինչպէս՝ «Նշիցի ինչ ըստ բանի գում», կամ «ըստ բանից Առաքելոյն») հասկնցով: Տեղի կայ կասկածելու որ ըստ բրնձեան օրինակին տեւն կամ ընդօրինակող այնու մօտ հասկացած ըլլայ բնագրին «վասն բանին» խօսքը, մերձ տեսնելով ծան վիպական խօսք մը: Բացայայտել ուղած ըլլայ «ըստ բանին» փոխելով ըսյն: Զի համանական չեմք համարիւր միւս կողմանէ որ խորենացի այդպիսի տեղ մը ուր վտանգ իսկ երկօրինութեան «ըստ բանին» ըսելով գործածել ուղեմար ձև մը, որ ինչպէս տեսանք, չորս կամ հինգ տեղ միայն գործածած է ամբողջ մատենին մէջ: Զայս մեր կասկածն կերպիւ իմն պիտի ամրապնդէ, երբ գամք ծանօթաբանելու 330^{րդ} տողը — Զանգերն այսու մեր այս խորհրդածութիւնը վերապահութեամբ կ'ընեմք և ի կախ կը թողումք մեր բացորոշ վշիւն այս կէտիս վրայ տալու, սպասելով ապագայ այլընթերցումոց (variantes) քննութեանց: Միայն առթիւս զայս մատնանիշ ընել կը ստիպուիմք մեր մատենագրական մատեններ հրատարակողներուն, որ անս օրինակ մը (թէ որչափ կարեւոր են ճշդօրին նշանակել այլընթերցումները ըստ իւրաքանչիւր գրչագրաց, տեսնելով թէ քանի՜ կարեւոր ինքիւրներ այնու կը դիւրանան լռածուի: Սոյն առթիւ դարձեալ կը ծանուցանեմք մեր բանասիրաց, որ եթէ ազնուամտութեամբ հաշիւն աշխատութիւն յանն առնուլ և երեւց ծանօթ խորենեան գրչագրաց այլընթերցումները իբր ի նպատ այս մեր աշխատութեան հաղորդել մեզ, գէթ նշանաւոր տարբերութիւնները մեծաւ շնորհակալութեամբ կ'ընդունեմք զայնս: — Իսկ առ այժմ մեք տը պատգրին «վասն բանին» ընթերցումով անփոփոխ պահել օրինաւոր և ուղղագոյն կը համարեմք:

(Պարունակել)

ՍՈՒՌԻԱՍ Վ. ՊԱՐՈՆԵԱՆ